

Margócsy István

A felvilágosodás határai és határtalansága

(Kétélyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)

Sapere aude!

Incipe, aude!

(Kant – Horatius – Kármán)

Mit is értünk azon a megszokott, s revízió alá nemigen vont meghatározás alatt: a magyar felvilágosodás irodalma? Milyen és mekkora *irodalmi* halmaz feleltethető meg ennek a kategóriának, s vajon az egész korszak minden alkotása a felvilágosodás jegyében lenne értelmezendő? S milyen időhatárok, milyen kategoriális határok övezik ezt a halmazt? S kit, kiket, mely társadalmi csoportot, milyen réteget s mekkorát tekintünk a magyarországi felvilágosodás szubjektumának vagy aktorának? Megannyi kérdés, melyeknek már kérdésként megfogalmazása is csak viták során képzelhető el, nemhogy a rájuk adott válaszok! Hisz ha őszinték akarunk lenni magunkhoz és szakmánkhöz, rögtön bevezetésként azt kell bevallanunk, hogy nem tudnánk megmondani sem összefoglalólag, sem a magyar irodalomra nézvést, mit is jelent az a szó: felvilágosodás.

Ráadásul azt is figyelembe kell vennünk, hogy a „felvilágosodás kora” kategória a magyar irodalomtörténetben csak a marxista irodalom-történetírás korában (elsősorban Waldapfel Józsefnek szakmailag nagyon gyenge, de kultúrpolitikailag igen nagyhatásúra növesztett monográfiája nyomán) rögzült – vagyis akkor, amikor az irodalomnak külső, társadalmi meghatározottsága és eszmei funkciója messze fontosabbnak tűnt, mint esztétikai meghatározottsága vagy hagyománykötött működése. A marxista történetnézet pedig a felvilágosodásnak csak mint társadalmi-politikai jelenségnek adta meg karakterisztikumát, mikor a polgárosodásért folytatott feudális- és klerikalizmusellenes harcnak, mintegy felszabadító háborúnak (ha forradalomnak azért nem is mindig) tüntette fel mindazon értékelhető irodalmi mozgásokat, melyek ebben a korban kibontakoztak – függetlenül attól, hogy az ekkori irodalmi mozgások rendkívül nehezen voltak, bármilyen szempontból, egy közös nevező alá vonhatóak (ugyanennek a mozgásnak volt következménye, hogy a marxizmus a romantika irányzatát, egy jól beidegzett régi magyar nép-nemzeti vagy nemzeti klasszicista hagyományra támaszkodván, mint felvilágosodás-ellenest, mindig is elítélte, s csak azokat az alkotókat hagyta kanonizálni, akik, úgymond, *meghaladták* volna a romantikát...); s függetlenül attól is, hogy mindaz, ami a magyar polgárosodásról, feudálismusellenességről, stb. akkortájt megfogalmazódott, az újabb társadalomtörténeti kutatások fényében teljes mértékben érvénytelenné vált.

E felfogás legmaradandóbb hatásának alighanem azt kell vagy lehet tartanunk, hogy a felvilágosodás kategóriájának még ma is *eo ipso* mindig pozitív tartalmat tulajdonítunk – az a jelző, hogy „felvilágosodott” a marxizmus óta (azaz több mint fél évszázada) elvesztette egyszerűen eszmetörténetileg leíró vagy korszakba soroló jellegét, s tulajdonképpen értékelő és dicséző funkcióban áll: ami vagy aki felvilágosodottnak nevezhető, bizonyára elsőrendűen pozitív szerepet játszott mind történetileg, mind esztétikailag, a magyar irodalom kibontakozásában; a felvilágosodás elkötelezett hívei alapjában véve nehéz, de szép diadalmenetben vonulnak át a magyar irodalom történetén, mintegy megalapozván a következő korszakok még nagyobb és teljesebb kibontakozását, s nehézségeik, problémáik, netán szenvedéstörténetük valamint hatalmas kudarcaik csak annak tudhatók be, hogy a felvilágosodásnak ellenfelei politikailag, hatalmi eszközökkel megakadályozták, ha persze csak ideiglenesen is, a dicső kibontakozás

linearitását (csak egy nemrég megjelent nagy előszóból idéznék, ahol mind a diadalmenet, mind pedig a pozitív értelmű harc víziója, mind pedig a máig tartó megszakítatlan fejlődés koncepciója látványosan érvényesül: »A „siècle de lumière”, a „fény százada”, a felvilágosodás kora egyike az európai műveltség legszebb korszakainak... „...ez az a korszak, amely Besenyei harcba hívó kürtzavára Csokonai lantjával, Kazinczy, Kármán művészi prózájával modern irodalmunk alapjait rakta le, máig ható, máig érezhető érvénnyel”...« Ld.: Szilágyi Ferenc: „*Az Ész világa mellett...*” Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról. Mundus, 1998.). A hajdani, nagy és valóban csodálatosan szép utópikus kanti meghatározás mintha ma is tökéletesen érvényesnek volna tekintendő („A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele.” Vö.: Kant: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* – 1784) – természetesen annak a meggyőződésnek magabiztos feltételezésével, mintha mi már kétségtelenül nagykorúak lennénk...

Holott már több mint harminc éve annak, hogy Szauder József, ama nagy programtanulmányában, mely máig meghatározza a korszak kutatásának stratégiáját (*A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai* (1968) In: Szauder József: *Az estve és Az áalom. Felvilágosodás és klasszicizmus. Szépirodalmi, 1970.*) felhívta a figyelmet – sajnos, e téren hatástalanul – arra a nagy eszmetörténeti átértékelésre, mely a felvilágosodás kategóriájának dialektikáját érte: Adorno és Horkheimer könyve, *A felvilágosodás dialektikája*, mely már több, mint fél évszázada játszik meghatározó szerepet a filozófiatörténetben, elutasítván azt az obligát, lapos (bár manapság megint nem egy helyen erőteljesen hallható) romantikus nézetet, miszerint az európai szellem romlása akkor kezdődött volna, mikor a felvilágosodás aláaknáztta a jól megalapozott fundamentalista világnézetek mindegyikét, radikálisan mutatott rá arra az összefüggésrendszerre, hogy a XVII–XVIII. századi felvilágosodás, ugyanúgy, mint minden más nagy szellemi mozgalom, kifejlése során, midőn a világ racionalizálására tör, egyszerre hoz rendkívül sok értéket és pozitívítást, s teremt lehetőséget a világnak úgymond felszabadítására, ugyanakkor ugyanazon mozzanatokkal, egyszerre teremt olyan viszonyrendszert is, mind társadalmilag, mind szellemileg, melyben épp a racionalitás és szabadságelvű kifejlés válik lehetetlenné s önmaga ellenpontjává, s a világnak és egyénnek nagy felszabadító ígérete egyben magában hordozza a totálisan megszervezett társadalomnak és a szélsőséges egyéni és társadalmi elnyomásnak a fenyegetését is; e teória szerint, amit a felvilágosodás megígért, legalább annyira teljesítette, mint amennyire visszavette (és megfordítva). Ha komolyan vesszük e teóriát (s már miért ne vehetnénk komolyan), megvizsgáláson látszik irodalomtörténetírásunknak e korszakra vonatkoztatott minden kategóriája, mind tartalmát, mind tényleges történeti hatását, mind feltételezett pozitívítását illetően. Hisz egy korszak generális karakterisztikáját úgyis elsősorban történeti kihatásában kell szemlélnünk – mi az, ami természetéből, hozamából a későbbi korszakok, a mai irodalmiság számára hatásosnak vagy érvényesnek tűnt vagy maradt; s ha természetesen nem szerencsésnek tűnik is Horváth János leírása, mely ebben a korszakban csupán fejlődéstörténeti előzményt, azaz önállóság nélküli, szintetizálhatatlan kezdeményhalmazt látott (*A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*, 1933), most lényegesebbnek látom a későbbi folytonosságban megnyilvánuló hatástörténetét, mintsem az önálló korszakjellemzést emelni ki.

*

A magyar felvilágosodás irodalomtörténetének általános folyamatát a mai szakirodalom, alighanem igen helyesen és korrekten, általában úgy jellemzi, természetesen erősen leegyszerűs-

sítve és formalizálva, hogy három nagy kategóriának történeti kibomlását veszi alapként – amint a modern irodalom kibújt volna a régebbi típusú (itt most kategóriáisan meg nem határozandó) irodalom burkából, e három kategória történeti továbbfejlődése alapozta volna meg a későbbi nagy nemzeti irodalom kifejlését. Ezek lennének:

- 1) az irodalom társadalmi szerepének, funkciójának, jellegének szekularizációja
- 2) a szép irodalom autonómiájának kibomlása az osztatlan, tudományközpontú literatúrából
- 3) a magyar nyelvű irodalom térhódítása (első sorban az eddig domináló latinnal szemben) és abszolutizálásra törekvése.

A XVIII. század közepén meginduló irodalmi mozgásformák egy félévszázad ideje alatt, ha lassan is, de valóban radikálisan átrajzolták azt a némileg archaikusnak tűnő kultúrát és irodalmiságot, mely Magyarországon addig uralkodó volt, s a XIX. század irodalma, a romantika, majd a „nemzeti klasszicizmus” önideológiája és aktuális recepciója szerint, lényegében valóban e fent említett tendenciák kiteljesedése révén vált általánosan elfogadottá. Így e tendenciák történeti súlya és funkciója nyilván nem válik kérdésessé – kérdéses csupán az, hogy vajon mennyire hatották át ezek az átalakuló kategóriák a teljes (vagy magát teljesnek tudó) magyar irodalmi körképet, valamint az, hogy a később bekövetkező, már nem romantikus, s a nemzeti klasszicizmus felől semmiképp nem értelmezhető magyar irodalmi fejlődés szempontjából hogyan minősíthetők e kategóriális mozgások.

Az irodalom szekularizációja mind a társadalmi feltételezettség területén (azaz a fenntartó intézményeket, az alkotó értelmiség társadalmi rétegzettségét, az iskolázottságot stb. tekintve), mind pedig a megszülető és megszületendő művek tartalmiságát illetően (tehát: az irodalmi művek vallásos jellegét, vallásos műfajait, egyházi kötődését, egyszerűsítve: tematikáját stb. tekintve) a XVIII. század második felében rendkívül gyorsan haladt előre, s a XIX. század elejére a vezető irodalmi fórumok valóban már tökéletesen függetlennek vélték magukat és kulturális koncepcióikat az egyházi befolyástól valamint a vallási elkötelezettségtől. Elegendő itt pl. Horányi Eleknek (*Memoria Hungarorum I–III*. Bécs, 1775–1777.) vagy Wallaszky Pálnak (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Buda, 1808.) nagy irodalomtörténeteire utalnunk, melyekben a XVIII. század első felére még igencsak jellemző felekezeti elkülönülés alighanem már egy országos értelmiségi ideológia nevében másodlagosnak minősül, vagy arra a szép barátságra hivatkozunk, hogy a nyelvújítás vezetőjének, a református Kazinczynak két leghívebb fegyvertársa Guzmics Izidor bakonybéli bencés apát valamint Kis János evangélikus pap, később püspök lehetett, nemcsak a vallási, hanem az egyházi kötődéstől is függetlenül. De persze azt is rögzítenünk kell, hogy e szekularizáció, a szakirodalom generális beállításával szemben, nem jelentett általános vallásellenességet is, s kiváltképpen nem ateizmust: Bessenyei szabadgondolkodása mögött ott rejlik a teodicea gondolkodásával viaskodó vindikatív alapállás is; a szabadkőműves Kazinczy öregkorában vallásos történeteket fordít, egyértelműen pedagógiai célzattal; Berzsenyi erőteljes epikureus vallomása (*A temető*) mellett ott olvashatjuk a fiziko-teologikus indíttatású *Fohászkodást* is, stb. De persze az a tény, hogy az irodalom vallásos ihlete és tematikája radikálisan visszaszorul, nem tagadható – helyét a teologizálásban elfoglalja a nemzeti vallás szinkretizmusát állító felekezettellettiség (pl. Kölcsenyek egységes, osztatlan nemzeti vallást óhajtó ábrándjában továbbá Guzmics Izidor katolikus apátnak vagy Hetényi János evangélikus teológusnak ténylegesen megfogalmazott, egységes, felekezetek feletti kereszténységet sürgető egyház-reformjavaslataiban), a születő szépirodalomban pedig a rendkívül erős vallási közömbösség: megrendítő, hogy nagy romantikus, egyébként vallásos íróink közül mily kevesen írtak műveikben a vallásról vagy egyáltalán a valláshoz fűződő viszonyaikról! A nemzet egységét hirdető ideológia a vallási toleranciának oly mértékét írta elő, mely már a dogmatikai-metafizikai érzékenység rovására is ment: nyilván emiatt érthette pl. oly

kemény bírálattal Madáchot a vallási szféra frivol kezelése miatt (vö. pl. Lukács György éles filozófiai kritikáját a toleranciát hirdető, a dogmatikus teologizálást embertelennek mutató bizánci jelenetet illetően), vagy emiatt rendelheti alá pl. Jókai sok regényében a nemzeti egység ideáljának az ideológiai elkötelezettséget (a leglátványosabban talán a *Bálványosvár* pogánykeresztény konfliktusának egyszerű megoldásában). S ami a szekularizáció következményeiből a legérdekesebbnek és egyben a legproblematicusabbnak tűnik, az persze a nemzetvallás maga: a transzcendensnek pozícióját a gondolkodásban és irodalomban a metafizikai princípiumok helyett a nemzet ideája fogja elfoglalni, s a legfőbb princípium, Isten szurrogátumaként „a magyarok istene” fog uralkodni (vö. pl. csak azt az átalakulást, mely csak a retorikában is Kőlcsey *Himnuszától* Petőfi *Nemzeti daláig* vezet).

A XVIII. század fordulójának nagy modernizációs törekvése volt, hogy a szépirodalmat kiszabadítsa az általános, osztatlan literatúrának, úgymond, fogságából: míg Bessenyei életműve lényegében tanító jellegű bölcselkedő költemények sorozatának fogható fel, míg Verseghy pl. azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Newton fizikáját hat énekes költeményben énekelje meg, s terjessze (*A teremtésről*, 1789), addig Kazinczy már a szép autonóm birodalmát hirdeti meg, s hivatkozik vele, hogy ő csak művészként alkot (amint ő mondja: „mint artista”: *Bácsmegeyének össze-szedett levelei*, 1789), s Kisfaludy Sándor még Bessenyei életében elkiáltja az elkövetkező irodalmiság egyik jelszavát: mikor verseiben számtalanszor élesen, átjárhatatlanul szembeállítja az ész és a szív birodalmát, önmagáról mint poétáról kijelenti: „én tudós, literátor nem vagyok” (a *Himfy szerelmei* előszavában, 1808). A XVIII. századi „irodalomtörténész” Bod Péter, Horányi és Wallaszky még minden írott, tudományos, vallásos, poétikus művet irodalomként tárgyalt – ám Kazinczy már csak a szép literatúrát veszi számba mint a magyar nyelv képességeinek bizonyítékát a *Tübingai pályamű* függelékében (1808), a következő generációban Toldy Ferenc pedig már csak a magyar *költészetet* fogja igazából értékelhető irodalomként kezelni (*Handbuch der ungrischen Poesie*, 1828). Az irodalom, melynek nimfája Csokonai, a „magyar Rousseau” számára még akkor jelenhetett meg, ha „bölcs és poeta” egyszerre közelített hozzá (*A Magánosság* c. versben, 1797), folyamatosan vetkezi le magáról a literatúra, s ezzel nemcsak az elvont filozofálás, hanem a bölcslem és okoskodás reflexióját is (vö. pl. Kazinczy igen szép epigrammáját: *Kant és Homér*, melyben a szépség autonómiája legyőzi a teóriát és annak „kellését”), egészen addig, hogy már rövid időn belül elhangozhatik majd, igaz, először csak önjellemzőként, de sajnos az egész magyar irodalomra és lírafelfogásra maradandó hatást tévén a nagy meghatározás: a költő a természet vadvirága, aki minden iskolával és iskolázással szemben hozza létre műveit (Petőfi: *A természet vadvirága*, 1844). A költészet autonómiájának szélsőséges követelménye átcsapott a költészet filozófiátlanságának, sőt reflexiótlanságának tézisébe is, ráadásul a rousseauista-herderiánus elvekre támaszkodó népiesség is erőltette az ún. organikus, természetes primitivizmus gyakorlatát, s messzemenően javallotta a reflexiók költészet visszaszorítását – amint ezt pl. Petőfi esetében nyíltan is megfigyelhetjük: egyik szép versében (*A csillagos ég*, 1847), mely pedig erőteljes, metafizikai szemlélődéssel kezdődik, a reflexiót a költő radikálisan elhárítja magától („De mi közöm ehhez?”), s kizárólag a „természetes” szerelmi lelkesültség extázisát engedi érvényesülni. Mindez pedig kettős következményekkel járt: egyrészt erősen súlytalanná tette a szépirodalomnak, s elsősorban a lírai költészetnek hajdan még megvolt összefoglaló jellegét (pl. azért, hogy az „egyszerű” dalformának primátust biztosított), másrészt viszont, mivel a költészet kiküszöbölhetetlenül adott társadalmi funkcióit természetesen megszüntetni nem tudta s nem akarta, a bölcséleti funkciónak való alárendeltség helyébe magára vette a hasznossági, társadalmi szolgálati funkcióit: íme, a költő a továbbiakban már nem megmagyarázni, hanem mintegy megváltoztatni kívánja költészetével és vezérszerével a világot – e folyamat gyönyörűen

végigkövethető pl. Batsányi Jánosnak „látó” váteszi költő-imágójától (*A látó*, 1795) addig a maga korában forradalmainak ható esztétikáig, mely az 1840-es években szinte esztétika-ellenesen hirdeti meg majd a költészet használati funkcióját pl. Eötvös Józsefnél (az *Én is szeretném...* c. versben), vagy Petőfinél, aki nyíltan kijelenti: „én használni, nem ragyogni akarok” – a *Miért zárjátok el útamat?* c. versből – 1848).

A harmadik nagy tendencia e korban az irodalom magyar nyelvűségének előretörése volt – s valóban, abból a Magyarországból, melyről a XVIII. század közepén naiv elfogultsággal, dicsérőleg jegyezték meg, hogy még a pásztorok is tudnak latinul beszélni (pl. a nagyon nagy tudós Bél Mátyás vagy Desericzky Ince országleírásaiban!), ahol a nyomtatásban megjelent irodalom java része „természetesen” latin nyelven íródott, ahol az ország összlakosságának csak valamivel kevesebb mint fele volt magyar anyanyelvű, a modern irodalom és szépirodalom a XIX. század elejére nagy többségében magyar nyelvűvé vált, a század közepére pedig a magyar nyelvűség problémamentesen természetesnek tűnt fel. Ismeretes, mily hosszú és szenvedélyes teoretikus és politikai viták zajlottak e kérdés körül: itt csak jelezném, hogy az irodalomtörténet-írásunkban sokszor megjelenő vízió, mely szerint Bessenyei *Magyarság* c. röpiratának (1777) hatására mintegy egy csapásra megmagyarosodott volna a kultúra nyelve, mindkét irányban hamisnak mutatkozik: egyrészt már jóval Bessenyei előtt is voltak erőteljes törekvések a kultúra anyanyelvűsítésére és magyarítására, s így Bessenyei programja egészében inkább mintegy betetőzésként, mintsem korszakváltó kezdetként értékelhető, másrészt azt se felejtjük el, hogy maga a folyamat oly lassan teljesedett ki, s oly hosszúra nyúlt, hogy csak jóval később, azaz több mint ötven évvel Bessenyei fellépése után robbant ki az a nagy és kínos vita az ún. Pyrker-pörben, Toldy Ferenc és Kazinczy között (1830), mely intranzigens módon véglegesen utasította ki a magyar irodalomból a nem-magyar jellegű jelenlétet (Toldyék azt kifogásolták, hogy egy magyarországi püspök német nyelven mer írni költészetet, s azon csodálkoztak, hogy egy olyan nagyságrendű magyar nyelvű szerző, mint Kazinczy, azáltal, hogy lefordítja e művet magyarra, mintegy legitimálja az ily típusú szerepvállalást és alkotást). A magyar nyelvvel való intenzív, nemzeti jellegű ideológiákra támaszkodó politikai, tudományos és művészi foglalkozás sokszor tökéletesen összemosódott egyéb modern és modernizáló társadalmi-ideológiai követelményekkel, s ezért általában közvetlen kapcsolatot tételezünk fel a felvilágosodás filozófiája és a magyar nyelvűsítési program között (ahogy egy kortárs szemlélő nyíltan meg is vallja röpiratában: „Őszvejavarni láttzatom a Magyar nyelvet a Megvilágosodással, a midőn keresztül-kasúl hol erről hol amarról beszéllek; hanem úgy vagyon az, mind a kettő egygyütt jár; soha nem juthat eszembe a megvilágosodásnak haszna, hogy a nyelv felvételének szüksége egyszer’smind eszembe ne tűnnyön.” – Kiss József: *Magyar! Légy igaz Magyar! Láss tovább, Betsüld nyelvedet!* Pest, 1807.), ám e közvetlen kapcsolatot tételező teória már régebben is sok kifogást szenvedett (többféle oldalról is); s mára már egészében is erősen kétségessé vált, hogy pl. a nyelvújításnak mint a nyelvi sztenderd kialakításának vagy az irodalmi ízlés modernizálásának van-e közvetlen köze az eszmetörténeti értelemben vett „felvilágosodáshoz” vagy bármely egyéb társadalomtörténetileg fontos ideologikus-politikus mozzanatokhoz (illusztrációként vö. pl. a nagyhatású Kazinczy-vélekedést, mely persze nyelvfilozófiai értelemben igencsak érdekes – de mely rögtön kételyt ébreszt a kérdés átpolitizálását vagy társadalmizálását illetően: vajon hogyan köthető e tétel *bármely* társadalom-építőnek szánt ideológiához: „Nem a gondolat, hanem a nyelv ereje lesz az éléhozásokban a cél, és így ... a szó és nem a dolog legyen a fő érdem”?). E nagyszabású magyar nyelvűsítési tendencia és ideológia természetesen csak a legnagyobb lelkesedés mellett említhető – hiszen elsősorban *ennek* köszönhető az a mind terjedelmében, mind minőségében hatalmas irodalom, amely a XIX. században aztán valóban kibontakozott; ugyanakkor azonban az sem felejtendő el, hogy ugyan-

ennek az ideológiának, a nyelvi homogeneizációnak lett következménye az is, hogy ez időben a magyarországi kultúra erőteljes történeti és szinkron öncsonkításba kezdett, s máig ható érvénnyel vetkezte le a latinul s más nyelveken írott kultúra hagyományát, továbbá autochtón nyelvi (népi jellegű) önmeghatározása révén nem csekély mértékben elhatárolta magát más nemzetek és nyelvek kulturális befolyásával szemben is. Továbbá, a legsúlyosabb következményt illetően: nem tagadható, hogy e nagy egységesítő, egyszerre homogeneizáló s kizárásra törő nyelvi-kulturális nemzet-konstituáló tendencia generálta a politikai értelemben vett nyelvi-kulturális harcokat is az államnyelv kérdésében valamint az országon belül élő nemzetiségek önmeghatározási törekvéseivel szemben is (végig az egész XIX. századon); mindezeknek történelmi politikai következményei eléggé közismertek. De, hogy a magyarnyelvűsítésnek mind kulturális, mind politikai dilemmája már magában a korban is megfogalmazódott, explicit módon is, arra példaként elég annyit megemlíteni, hogy oly jelentős magyar tudósok, mint pl. a közgazdász Berzeviczy Gergely, a történész Sinai Miklós, az esztéta Szerdahely György és mások már a kezdetekben is meglátták a magyar nyelvre leszűkített kultúra-felfogásnak problematikus voltát; a következményeket illetően pedig hadd idézzem a jelentős, valóban felvilágosodott, matematikában és szépirodalomban egyaránt jeles tudós Bolyai Farkas vélekedését az 1850-es évekből: „Hibáztak más nemzetek, de mi is okoztuk: a nemzetiség maszlaga bódít most, mint hajdan a vallás. ... Itt az évszázadok óta szunnyadó nemzeti gyűlölködést felébresztették, mikor a Magyarország első királya, István által általánossá tett latin nyelv helyébe a többi nemzetet ingerlő módon a magyart akarták bevezetni; holott valamely nyelv csak minden nemzet beleegyezésével válhat közössé és a tudományok templomának kulcsává.” (In: *Bolyai-levelek*. Szerk.: Benkő Samu. Kriterion kiadó, Bukarest, 1975. 205., 213. l.)

Az egész korszak folyamatának egységes beállítását, megítélését és értékelését persze az teszi igazán nehézé és bonyolulttá, hogy az egyedi esetek többségében még e három nagy tendencia sem találkozott egymással, s a különböző igen jelentős irodalmi-kulturális alkotók életművei rendkívül széles szórásban mutatják hol az egyik, hol a másik tendencia jelenlétét vagy hatását (esetleg a másikkal való szembe fordulást) – aminek következtében igencsak nehéz megmondani, kit mikor tekinthetnénk, úgymond, felvilágosodottnak; hiszen azok az általános paraméterek, melyeket működtetnénk, az egyedi szereplők és alkotások esetében sem nem biztosak, sem nem harmonizálnak. Nem lenne nehéz persze e meghatározás akkor, ha azt a néhány alkotót tekintenők generális korszak-meghatározónak, akiket ideológiailag és esztétikailag rokonszenvesként a modernség megalapozóinak tekinthetünk (ilyenek lennének tehát, mondjuk, a hagyományos konvenciót követvén: Bessenyei, *Der Mann ohne Vorurteil*, Batsányi, Kazinczy, Kármán, Csokonai), de a probléma mélységét mutatja, hogy még az olyan korszakos jelentőségű szerzőknek is, mint Berzsenyi vagy Kisfaludy Sándor, „felvilágosodottként” való besorolása már a régebbi szakirodalomnak is komoly gondot okozott (hasonló problémát okoz folyamatosan Csokonai Vitéz Mihálynak nagyon sokrétű, ideológiailag egyáltalán nem egységesíthető életműve), nem is beszélve arról a számtalan íróról és értelmiségiről, kik a korban nem rosszul s nem hatás nélkül működtek, ám tájékozódottságuk elkerülte a felvilágosodásnak majd minden árnyalatát – már Szauder József figyelmeztetett arra, hogy a magyarországi szellemi és irodalmi „köz” elmaradottsága a vezető figuráktól elérheti akár az 50 éves távot is... Hát még ha az olyan esetek bonyolultságára gondolunk, mint pl. a nagy tudós, kultúrpropagátor jezsuita Molnár János, aki rengeteg magyar nyelvű könyvet és tankönyvet írt, más könyveket intenzíven propagált (*Magyar Könyv-ház* c. sorozatában), szinte elsőként írt modern magyar hexametert és modern európai építészettörténetet – ugyanakkor leírásában az építészet tárgyalását furcsa módon mégiscsak a Paradicsom kertjével és Noé bárkájával kezdi, valamint másik művében igen durva szavakban emlékezik meg Voltaire és társai felvilágos-

dottságáról. Vagy mit szólunk ahhoz, hogy a modern esztétika európai hírű professzora, Szerdahely György, aki a műalkotás autonómiájának nagyon izgalmas meghatározását adta, s a szépség fogalmának leírásakor igen modern módon szinte az „érdek nélküli tetszés” meghatározásával él, pl. a történeti időszámítási kérdésekben még rendületlenül vallja a Biblia adatainak kétségszoros bizonyosságát (pl. a pátriárkák életkorát illetően...); vagy hogyan vélekedjünk arról a paradox helyzetről, hogy a magyar nyelvűségnek mind tudományos, mind irodalmi-költői téren elsőrendű bajnoka, a magyar nyelv egyetemi professzora, Révai Miklós, aki, mondhatnánk, életét áldozta a magyar nyelv ügyének, élete végéig folyamatosan versel latinul, s sokkal több latin verset ír, mint magyart, továbbá mind költészeti teóriájában, mind gyakorlatában a régi osztatlan irodalom koncepcióját követi a szép irodalom önállósodásával szemben. Vagy feltehetünk akár olyan nagy kérdést is: ha el is ismerjük, hogy a régi típusú irodalommal szemben az egyre terjedő és egyre bátrabb szerelmi költészet (melyet a kor konzervatívjai nagyon élesen elítéltek), mind magánéleti jellegének primátusa révén, mind az erotikus mozzanatok erkölcs-újító funkciója révén komoly modernizálásnak tekinthető, vajon a szerelmi irodalom előretörése és apológiája már önmagában felvilágosodott gesztusnak tekinthető-e, s ha igen, melyik formájában inkább: a naiv módon, rokokó antikizálás keretében való finom nyájkodás képében-e vagy inkább a libertinus hagyomány követéseképpen erősen a pornográfia határán járó kalandregények esetében (vö.: pl. a kb. egy időben, az 1790-es években, ugyan csak Kassán megjelent két regény eltéréseit: hogyan viszonyul vajon Ivánkai Vitéz Imre *A tiszta és nemes szeretet ereje* c. regényének bájos szerelemkonceptiója a németből fordított anoním *Törpe Péter* nyers, szókimondó libertinus erotikájához?), stb.

*

S mindez már átvezet minket a legalapvetőbb kérdéshez: a felvilágosodás korának irodalmát vizsgálva a korszaknak eszmetörténeti mozgásait, társadalmi-szociológiai-politikai feltételezettségét, az európai szellemi mozgásokba való beágyazottságát keressük-e, vagy pedig az irodalomnak, a szépirodalomnak mint mai értelemben vett élő és ható irodalomnak hagyománytörténetét? S ez a modernnek tekintett kor valóban egységes irodalmiságot mutatna fel, legalábbis az egyes regionális vagy rétegzettségű csoportosulásoknál? Hiszen mindannyian látjuk és tudjuk, hogy ebben az időben egymástól radikálisan eltérő kulturális és irodalmi programok futottak (pl. a kultúra *egészének* társadalmi funkcióját illetően radikálisan eltért a nyelvújító Kazinczy és a gazdasági reformer Berzeviczy Gergely álláspontja; de még akár a nyelvi-séget illetően is voltak alapvető különbségek, hisz Bessenyeinek magyar nyelvű programja mellett a Szerdahely Györgyé, ha latin nyelven is, de ugyanúgy modernizálási kísérlet volt, ha tetszik, magának a felvilágosodásnak jegyében), s ama nemzeti irodalmi egységesítés, mely ideálként a modernség szeme előtt lobog, csak a XIX. századi nemzetépítő globalizmusnak lesz eredménye; amint már a fentebb idézett jelentős Szauder-program-tanulmány is azt állította: „a magyar felvilágosodás ... sem a domináns stílust, sem a különféle stílusirányok tisztaságát nem mutatja”. Vagy ha szintetikusabb képet akarnánk adni e pár évtized irodalmi mozgásainak történetiségéről, akkor esetleg tanácsosabb lenne elsősorban nem is az irodalmiságot magát, hanem csak az irodalmi intézményrendszert vizsgálni, s *annak* átalakulását és kiépülését lenne érdemes a történeti vizsgálatoknak fókuszba állítani? Hiszen ami az intézményeket illeti, ott valóban megállapítható egy nagy, s többé-kevésbé egységes fejlődési sor – akár az iskoláztatást, akár a könyvkiadást, a folyóiratok felé való törekvést, az írói csoportosulások megszervezését, az akadémiai szándék kibontakozását, az irodalmi kritikának, a nyelv művelésnek kiépülését figyeljük, az irodalomhoz való viszony egységesülésének, ritualizálódásának eseteit vizsgáljuk, jóval egységesebb és meggyőzőbb képet kapunk, mint akár az eszmetörténetnek, akár

az irodalmi gesztusok és művek történetének, kiváltképpen pedig az egyéni írói produkciók összehasonlításának terén. Sőt, tovább mennék: alighanem épp az intézmények hiánya (illetve az intézményesülés folyamatának lassúsága és töredezettsége) okozza azt, hogy az a számtalan törekvés és sokféle tájékozódás és indulat, ami e korban Magyarországon kavargó, oly sokszor fut olyan párhuzamokban, hogy az egyes aktorok esetleg nem is tudnak egymásról, ezért hal el folytatás nélkül oly sok nem jelentéktelen kísérlet (s kezdődik majd máshol, más által ismét úgy, mintha semmiféle előzménye nem lett volna) – hiszen a kísérlet csupán egyéni kezdeményezésként érvényesült, s oly csekély társadalmi támogatás állt mögötte, hogy az egyéni entuziazmus, azaz a személyes fedezet kihulltával maga a kezdeményezés egésze túnt el a nyilvánosság színe előtt; nyilván ezért is törekedtek a legnagyobb (ha tetszik: a legfelvilágosodottabb) írók és költők egyre személyek feletti „modern” intézmények felállítására, „hazafiú” társaságok megszervezésére (amint ezt láthatjuk akár Bessenyeinek, akár Kazinczynak és társainak példáján). Mert nyilvánosság és intézményesség nélkül maga a felvilágosodottság kategóriája válik a történetiségben (a hagyománytörténetben) rendkívül ingatagga és kétségessé – hogy durva példával éljek: ne csak arra gondoljunk, mily szomorú dolog, hogy Bessenyei egyik fő műve, a *Tariménes utazása* több, mint százhusz évig kéziratban, azaz lényegében olvasatlan maradt (egyszerűen szólván: hogy az általa képviselt felvilágosodottság imígyen egyszerre volt is meg nem is volt), hanem gondoljuk csak azt is el, mennyire tekinthetjük felvilágosodottnak a jelentős gondolkodó Bessenyei Györgyöt, amint Bécsből hazatérve falujába, rokonaival és felizgatott jobbágyaikkal éppen szétveri a falu másik földesurának birtokát – íme, a felvilágosodott szellem *abban* a „felvilágosulatlan” intézményi és társadalmi rendben volt kénytelen feltalálni magát, melyet pedig művei által, úgy ígérte, meghaladni készült (ld. Für Lajosnak *A bercei zenebona* c. könyvében a kínos esetnek kitűnő társadalomtörténeti és jogi leírását)...

*

Befejezésül: mindezzel csupán azt szerettem volna felvázolni, hogy alighanem épp e korszak (vagyis a XVIII–XIX. század fordulóját keretező 50–70 év) az a magyar irodalomtörténetben, melynek megrajzolásához ma a legtöbb általánosító, szintetizáló, koordinátákat megadó eszmetörténeti-irodalmi kategória (ha tetszik: törlendő segédegyenes) hiányzik – olyannyira, hogy még a korszak időhatárait is sokféleképpen húzzák/húzzuk meg; amely meghatározásokat konvencionálisan használunk az oktatásban vagy az egyes jelenségek elhelyezéséhez, az esetek nagy többségében, már jó régen érvényüket veszítették (bár arról sem vagyok meggyőződve, hogy kialakításukat tekintve a maguk korában kellően meg voltak-e alapozva). E korszak irodalmiságának megértéséhez igen sok módszer lenne alkalmazható, s amint az egyes részdiszciplínák mutatják, nem kis sikerrel: az egyes irodalmi mozgásoknak többféle, nem feltétlenül történeti-lineáris narratíva által vezérelt kontextualizálása vagy hermeneutikai megközelítése imponáns eredményeket mutathat fel, s hitelesebb eredménnyel járhat, mint az egy princípium uralmát kereső vagy követő összefoglalás. De úgy látom, a felvilágosodás szintetizáló kategóriája (melyet az újabban megszületett jelentős irodalmi összefoglalások, mint pl. Bíró Ferenc egyetemi tankönyvként is szolgáló monográfiája: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, vagy Debreczeni Attila nagydoktori értekezése, alapjaiban reflexió nélkül hagynak) mint magyarországi kultúrtörténeti korszakalkotó elv, másként szólva mint nagy narratíva-szervező princípium, nyilván nem működtethető tovább – abban a korszakban, amelyet most, hagyományosan, így nevezünk, több olyan, egymással össze nem egyeztethető folyamat futott egymás mellett vagy egymással kereszteződve, melyek, ma már nyilvánvalóan látszik, egy általánosító, összefoglaló narratívába nemigen helyezhetők el (mint

ahogy pl. legutóbb Debreczeni Attila jelentős összefoglalása is sokkal inkább a széttartó, mintsem az egységes folyamatok alapján rajzolta meg körképét). Amint a későbbi magyar irodalom története is (mint ahogy az egész magyar irodalom is – ha még van értelme annak a kitételnek: *egész*) csak többes számban gondolható el, mint *irodalmak*nak történetei – úgy a felvilágosodás kora is talán úgy lenne átfogalmazható, mint néhány, az európai felvilágosodás eszmei hatása alatt álló gondolkodói és írói tendenciának, valamint sok, a felvilágosodás által alig vagy egyáltalán nem érintett, de irodalmilag még is ható és továbbható tendenciának vitázó, összhangzó, szétforgó összjátéka, mely tendenciáknak mind egyes folyamatai, mind egyes eredményei külön-külön is megszervezhetik saját történetüknek narratíváját – vagy pedig történeti narratíva nélkül is kommunikálhatják saját érdekességüknek vagy érvényességüknek hagyománytörténetét vagy hagyománytörését.